

*Деница Иванова-Александрова**

ФИЛИГРАН – ИНОВАЦИЯ НА ЕВРОПЕЙСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ С ПРИТЕЖАТЕЛЕН И ЕСТЕТИЧЕСКИ ХАРАКТЕР

Denitsa Ivanova-Aleksandrova

FILIGRANE – INNOVATION OF THE EUROPEAN MIDDLE AGES WITH POSSESSIVE AND AESTHETIC CHARACTER

Abstract: The origin and use of filigrane in its genesis from the end of the 13th century has the purely utilitarian function of a distinctive mark, inherited from wool workshops, which put the “brand” of the manufacturer on their products.

The significance of the watermark (filigrane), originally emblematic of medieval Italian paper production, is not limited to its innovative technological nature, which clearly distinguishes it from the Eastern method of making paper, but it emphasizes creative maturity and craftsmanship independence, that transform a simple logo in a symbol with exquisite-applied qualities.

The initial vision of the filigrane image, characterized by a rougher geometric appearance, subsequently reflects imagery close to medieval man, through zoomorphic, floral, human-like or tools drawing, to purely informative texts today.

The development of filigrane modifies its prototype from an indicative mark to the recognition of possession in a simbol guaranteeing quality.

Keywords: *filigrane; watermark; history; technology; watermark images; possession; quality.*

Възникването и употребата на филигран в неговия генезис от края на XIII в., носи чисто утилитарната функция на разпознавателен знак, унаследена от работилниците за вълна, поставящи на продуктите си „марката“ (*изображение 1*) на производителя и споделящи общи работни пространства с ателиетата на проходащото тогава хартиено производство. Значимостта на водния знак (филигран), емблематичен първоначално за хартиения лист на италианското средновековие, не се изчерпва само с иновативен характер в технологично отношение, отличаващ го категорично от източния прием за направа на хартия, но чрез него се подчертава творческа зрялост и занаятчийска самостоятелност, превръщащи едно обикновено лого в символ с изящно-приложни качества. Италианският изследовател Джанкарло Кастаняри (*Giancarlo Castagnari*)¹, определя този период като „*затваряне на арабо-италийския цикъл в производството на ръчно направена хартия и начало на италианския или по-точно на периода на фабрианезите*“² [1].

* ivanova.deniza@yahoo.com

¹ **Джанкарло Кастаняри** (Giancarlo Castagnari), директор на Музея на хартията и филигран в Фабриано, Италия (Museo della carta e della filigrana di Fabriano).

² Фабрианези – майстори-занаятчии от Фабриано, град и община в Централна Италия, провинция Анкона, регион Марке. Фабриано е един от първите градове в Италия, където навлиза хартиеното

Излизайки от чисто функционалната си роля, в своята физиологична същност, филигрантът е проминиращ знак, подобно штампа, полага на индивидуално на всеки лист хартия, дефинираща се със специфични до специализирани качества. Неговата отчетлива видимост или липсата на такава е пряко обвързана с граматурата/ дебелината на листа хартия. Водният знак сам по себе си е предварително оформено изображение, изготвено от метална жица/ нишка, носеща определен рисунък (*изображение 2*). Той е „пришит“ върху металната мрежа, част от конструкцията на дървената рамка за отливане на хартия. Технологичната реализация на филигранното изображение се заключава в потапяне на рамката, спомагаща за сформирването му в кашестата хартиена суспензия, от която се изема определено количество материал и с подходящи движения, той се разпределя по цялата ѝ повърхнина. Излишъкът от вода изтича през мрежата, оставяйки влакната по формата и респективно по металните нишки на филигранния рисунък. Умелите и бързи движения, спомагат за хомогенното изравняване на влакната върху цялата форма, с изключение областта на филигранното изображение, където дебелината на листа е редуцирана, поради наличие на вградена допълнително метална жица, оформяща водния знак. Тази иновация прави листовите хартии, изливани в дадено ателие разпознаваеми и легитимни на средновековния пазар. Иновациите по отношение на технологичната реализация, приложени в хартията от Фабриано утвърждават и налагат разпространението на този продукт, филигрантът се превръща не само в „знак“ за собственост, но се възприема и като гаранция за високо качество. Доказателство за положителна оценка, намираме в трактата *De insignis et armis* на видния юрист Бартоло да Сасоферато (Bartolo da Sassoferrato)³, посочващ водния знак като пример за навлизането в XIV век и утвърждаване концепцията за изключителността на марката за принадлежност [2].

Началната визия на филигранните изображения, отличаваща се с по-груб геометричен външен вид в последствие отразява близка до средновековния човек образност, посредством зооморфен, флорален, хуманоподобен или утенсилен рисунък до чисто информативен, текстови, тогава и в наши дни. Водните знаци, присъстващи в хартия от онази епоха, могат да се възприемат като символи на времето, свидетелстващи за „погледа“ и възприятията на средновековния свят, интерпретирани от съвременниците му. Подчертано европейска, иновацията няма аналог в източната култура на хартиепроизводство, включваща както арабски, така и китайски продукти, факт обясняващ се, чрез конструктивни изменения във формиращата листа твърда рамка към чиято метална мрежа може да се пришият допълнително нишките на филигранното изображение.

Филигрантът се характеризира като отличителен знак на майстора на хартия или хартиеното ателие, понякога налаган на производители от страна на търговците, за да се гарантира защитеност срещу фалшифициране. Свидетелство от епохата за многообразието от водни знаци, намираме в документи на фабрианезкия търговец Лудовико ди Амброджо (Ludovico di Ambrogio), който вписва в специален регистър, по навик хартиените продукти, закупени или за продан, дефинирайки ги по специфичност на филигранното изображение:

„На 23 ноември 1365 г. купихме хартиени листи „*reali*“ от „*mannara*“, 2 бали; хартиени листи „*reali*“ от „*cavallo*“, 2 бали; хартиени листи „*reali*“, от „*pinnocchio*“ 3 бали; хартиени листи „*reali*“, от „*fioretto*“, 3 бали; хартиени листи „*reali*“, от „*melograno*“, 5 бали; кръгли хартии с лилум, 5 бали, всичко общо 20 бали с тегло 4000 либри“⁴ [Ibid].

производство, унаследено от Изтока. Там именно се зараждат нови технологични процеси и прийоми за направата на този продукт, един от които е именно филигранна, познат още под термина воден знак.

³ Бартоло да Сасоферато (на италиански: Bartolo da Sassoferrato; 1313–1357 г.) е италиански професор по право и един от най-видните континентални юристи на Средновековното римско законодателство.

⁴ Текстът в оригинал:

„Addi 23 novembre 1365 comprammo charte reali da mannara, balle 2; charta reale da cavallo, balle 2; charte reali da pinnocchio, balle 3; charte del fioretto, balle 3; charte del melograno, balle 5; charte tonde de gillio, balle 5, in tutto balle 20 del peso di libre 4000“.

В тази анотация думата „*reale/reali*“ идентифицира хартиен формат, докато определенията *mappara* (термин с буквален превод *жена върколаг*), *cavallo* (*кон*), *pinocchio* (възприема се от италианското *pigna* с превод *борова шишарка*), *fioretto* (*цветенце*), *melograno* (*нар*) и т.н. посочват изображението на водния знак върху листа [Ibid]. В преписите на търговеца от Фабриано са цитирани около шестдесет различни филигранни знака, свидетелстващи от една страна за многообразната канава от интерпретирани образи и от друга за разпространението на различни хартиени фабрики в града и околностите му в периода от 1363 до 1411 г. [Ibid].

Наред с текстовете, документиращи масовото използване на водни знаци от средата на XIV век, като гореспоменатия цитиран трактат на Бартоло да Сасоферато, съществуват и източници, съобщаващи за фалшифицирането на такива. Позовавайки се на заповед от 1398 г., Луи дьо Тиньонвил (Louis de Tignonville)⁵, забранява копирането на филигранни знаци от собственици на мелници, различни от оригиналните по произход, както и използването на водни знаци, първоначално маркиращи хартии с добро качество за по-малко ценни такива. По отношение дефиниране качеството на хартиените листове, още болонезийски статут, малко по-рано, предписват на хартиените ателиета да използват различни образи за разграничаване на хартия с добро качество от посредствено направени продукти.

Филигранът възприема функциите не само на отличителен белег, определящ новите критерии за производство, разпознавателна марка, гаранция за качество, но се възползва и от многобройна и многообразна образна канава с характерна естетика, диктувана частно от ателието, търговеца или купувача.

Първоначалната типография на водните знаци, следва геометрично опростен стил, наблюдават се изображения на двете букви „I“ и „O“ от азбуката, на две допиращи се външно окръжности, на линии в кръст, оградени в кръгове (*изображение 3*). Допълнителни изследвания в това направление, преоткриват и определят като най-стар познат воден знак, влязъл в употреба от 1271 г., този намерен в Кремона. Той изобразява буквата „F“. Преди това за най-старинен се възприема гръцки кръст от 1282 г., използван в Болоня. Независимо от типографията – буква, кръст или дадено геометрично композиционно съчетание, факт е, че в генеалогията на филигранна се използва знак, познат от Северна Италия [Ibid].

В хронологичен ред след 1293 г. в Чивидале (Cividale)⁶, чиято мелница се счита за първата във Фриули (Friuli) се появява друг воден знак, подобен на спирала с форма на 6 или 9. Лични имена също започват да навлизат като водни знаци, какъвто е примерът с хартията, произведена за нотариуса Томазо Катаро (Tommaso Cattaro) от Пиаченца. В този случай за майстор на продукта е посочено името Пуцоли (Puzoli) от Фабриано. Друго име – „Saluzzo“ е познато от 1305 г. Функционалната роля на този вид водни знаци е силно подчертана в утвърждаване на конкретна собственост, недвусмислено посочваща произход на хартията. До 1312 г. тенденцията, филиграните, отразяващи имената на хартиените ателиета, произвели ги, е актуална; по-късно употребата им излиза от мода и погледът се насочва към образност и символика, вдъхновена от средновековния свят. Разбира се, традицията на филигранната буква се среща и в по-късни времена, както например в Германия водният знак „E“, замества изписването *Еслинген*⁷, „F“ за *Франкфурт*, „M“ за *Дева Мария* и др. Монограмите могат да се отнасят както за имена на хартиени фабрики, градове или институции, така и в случаи на съкращения, използвани често в дадени документи, като абривиатурата „IHS“ (*Исус*).

Навлизайки в богатия свят от символи, филигранните изображения могат условно да бъдат класифицирани в няколко групи, съобразно образната им система (*таблица 1*). Дефинирането им отделя водни знаци с геометризиран, флорален, зооморфен, хуманен, инструментален/ атрибуционен, природен, митологичен характер. През първите десетилетия на XIV век в хартиеното производство се наблюдават и знаци с усложнена изобразителна разработка. Дизайнът се усъвър-

⁵ Луи дьо Тиньонвил (Louis de Tignonville) е съдия-изпълнител в Троя от края на XIV век.

⁶ Чивидале дел Фриули (от италиански: Cividale del Friuli) е старинен град и община в североизточния регион Фриули, Италия.

⁷ Еслинген (от немски: Esslingen am Neckar, Еслинген ам Некар) е град в Югозападна Германия.

шенства и се рафинира, приемайки разнообразни и по-елегантни форми, плод на творчеството на майстора. В XIV век най-често срещаните филигранни знаци са: грифон, цветя, планина, шапка, лъв, щъркел, корона, кон, камбана, човка, елен наполовина, везна, нар, ангел, секира, лилиум, дракон, вила, орел, Св. Йоан, меч, полумесец и звезди (*изображения 4А, 4Б, 4В, 4Г, 4Д, 4Е, 4Ж, 4З*).

Водните знаци, събрани от Герхард Пикард (Gerhard Piccard)⁸ (малко под 100 000), предлагат широка класова схема за класификация, която обхваща целия средновековен свят, като се започне от едноклетъчния организъм до човешкото същество с неговите инструменти, от листото, цветето и дървото до митологичните създания еднорог и русалка, също така сред изображенията намираме и образи от абстрактния свят на геометричните символи.

Филигран с „корона“, например, често се забелязва след 1310 г. Широката му разпространеност е актуална във венецианската хартия до XVIII век. Водни знаци с бивалентно значение са кръст и жезъл. Те кореспондират пряко със символите на Християнското Средновековие и препращат аналогично към жезъла на Епископа, на Добрия Пастир и жезъла с кръст, атрибут на много светци. Жезълът се обвързва също и с езическата митология в която присъства с атрибутивен характер, допълващ образа на вестносеца Меркурий, покровител на търговците. От друга страна той се свързва още с Ескулап и е опознат като символ на медиците. Други водни знаци с утенсилен характер са създавани под формата на ключове, камбана, ножица, везни, оръжия, котва, кула и др.

Особено повтарящо се като воден знак е изображението на „волска глава“, представяна с различни декорации и във разнообразни аспекти. Още през 1320 г. е използвана в Италия, откъдето се разпространява във Франция и Германия. Един от образите в герба на град Равенсбург (Ravensburg)⁹, например, който за първи път се появява под формата на воден знак през 1395 г., пресъздава именно главата на вол. В интерпретацията на тази определена символика може да се търси сходство с образа на евангелиста Лука, чийто символ е волът. Този факт отново завръща мисълта към Богопочитането и отдадеността на християнската вяра на средновековния човек. След интензивна употреба, волската глава изчезва напълно 300 години по-късно, в началото на XVII век. Друг зооморфен образ с дуален митологичен характер е „крилатият лъв“ – животното, свързвано с евангелист Марко, също е представено в света на водните знаци. То бива използвано главно във Венеция, като присъства също и в герба на града. Водният знак, изобразяващ змия, заслужава специално внимание. Змията се появява и в хералдическите гербове, главно в тези на миланската династия на Висконти (Visconti)¹⁰. Този филигран се използва широко в югозападната германска хартия, отличаваща се с особена финност и високи качества, при която мотивът на змията почти носи функцията на „гаранционен печат“.

Сред изображенията с природен елемент е „трихълмието“, което също се радва на честа употреба. Използването му е удостоверено в градовете Лука и Падова между 1360 и 1513 г., но произходът остава неясен. По-късно към централната планина на типографията, често се добавя кръст с двоен контур.

Водният знак със символно-определяща и хералдически насочена принадлежност също заслужава внимание. Използването на филигранни знаци, изобразяващи гербове е свързано със зараждането на териториалните държави в късното Средновековие и създаването на хартиени мелници, субсидирани от феодални или градски власти. Ярък пример за индивидуално гербово представяне на конкретна фамилия е изображението на лилия, символ на Борноните, но също така примери за хералдически знаци на градове, намираме в Регенсбург, Еслинген, Амстердам. Гербовете на благородни семейства се използват и като водни знаци.

Независимо от видовото многообразие, филигранът винаги поддържа и запазва връзката си с производителя, но този контакт между майстора на хартията и обекта на интерпретация може да

⁸ Герхард Пикард / Герхард Август Карл Бикерт (1909–1989 г.) е немски художник, архивист и историк, известен със своите изследвания в областта на филигранна.

⁹ Равенсбург (от немски: Ravensburg) е окръжен град в Баден-Вюртемберг, Германия.

¹⁰ Висконти (от италиански: Visconti) е името на голяма фамилия в Италия, която управлява херцогство Милано и Ломбардия в периода от 1395 до 1447 г.

се прояви с повече или по-малко яснота за аудиторията. Като ярък символичен пример, може да бъде посочено изображението на *мидена черупка*, възприемана като образен синоним на *pellegrina* и превърнала се в емблематичен знак за Християнската култура. През Средновековието, тя символизира поклонението на Сантяго де Компостела и скоро започва да представлява *поклонника* като цяло. Самият Свети Яков (San Giacomo)¹¹ носи мидена черупка, заедно с пръчка и чанта на поклонник, типични иконографски атрибути от XII век насам. Чрез налагането на тези изображения, съзнанието директно препраща към акта на поклонението в Сантяго или към отдадеността на Светеца. Това е семпъл пример, отбелязващ, че понякога предметът на интерпретация е свързан не само с името на занаятчията или мелницата за хартия, но и с външни фактори, диктувани от страна на потребителя, собственика, използващ продукта. В тази връзка показателен е случаят на граф Адолфо ди Насау (Adolfo di Nassau), който използва хартия, маркирана от знака на поклонника/ *pellegrina* през 1479 година, свидетелство, за факта, че отдадеността към Светеца е толкова силна, че може да повлияе и на избора на изделията, върху което се пише.

Значимостта на филигранна допълнително се подчертава от възможността му да налага определени естетически категории, въздействащи като критерии. Образи, изграждащи специфична символна наситеност, превръщащи се в историческо свидетелство на времето, които същевременно не скъсват с утилитарното си звучене.

Проследявайки хронологично историята на филигранна, прави впечатление неговият анонимен и непретенциозен първичен характер, без идея за конкретно притежание или обща принадлежност. Той може да се разглежда като проява в две направления, от една страна възприемайки се необвързано като желание за реализация на една креативна идея, от друга като знак за открояване, но без ясно подчертан собственически характер, издаващ произход. Въпросните индикативни функции възникват като последица от разрастващите се търсене и качествено производство. С постепенно умножаващите се хартиени ателиета (мелници) и повишените качествени изисквания към продукта, производителите възприемат необходимостта от създаване на лични знаци, гарантиращи сертифициране на техните изделия. По този начин, създаваните водни знаци се превръщат в шампи, определящи качество, а по-късно и в търговски марки, които представят мелницата. Идеино-образното усложняване е постепенна градация от опростени геометрични символи до буквени знаци, преминаващи в изписване на имена, на идейно и съдържателно наситени битийни и митологични изображения. Основни категории на интерпретация са човек – животно – растение, към които се добавят създания от митологичния епос. Посочената образна система се обогатява и от водни знаци, изобразяващи други природни елементи, или инструменти, които могат да бъдат проследени обратно към човешкото същество, хералдически фамилни гербове, или гербове на цели градове.

Днес водните знаци са важен признак за високи достижения в производствения цикъл. Развитието на филигранна обогатява първичната си функция от индикираща марка за разпознаване на притежание в знак гарантиращ качество.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Castagnari, Giancarlo.** *Un salto tecnico: Fabriano e l'arte della carta* <http://educa.univpm.it/storia/saltotec.html>, виден последно на 09.10.2020 г.
- Rückert, Peter., Dietz, Georg.** *Testa di bue e sirena. La memoria della carta e delle filigrane dal medioevo al seicento*, Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart 2007, pp. 20–24

¹¹ Свети Яков (San Giacomo il Maggiore), патрон на пилигримите.

Таблица 1.

ВИДОВЕ ФИЛИГРАННИ ИЗОБРАЖЕНИЯ	
Геометрични форми	Кръг/ съчетани кръгове, кръст, спирала
Буквени и текстови знаци	Букви от азбуката (I, O, F, E, P, F, M), абривиатури (IHS), лични имена, имена на хартиени ателиета, градове, институции и др.
Хералдични знаци	Герbove, марки
Природни елементи	Небесни тела, трихълмие (тримонциум), полумесец и звезди
Растения	Листо, цвете (лилия и др.), дърво, плод (нар, грозде и др.), флора-лоподобен мотив
Животни	Четириноги, лъв, кон, вол, глава на вол в различни композиционни разработки и съчетания, змия, птица (орел), риба, мида, елен наполовина
Човешки образи	Човешка фигура (Св. Йоан, ангел), ръка, сърце
Инструменти/атрибути/ човешки творения	Ключове, камбана, ножица, везни, оръжия (лък, секира, меч), котва, жезъл, кула, корона, остенсориум, вила
Митологични образи	Русалка, еднорог, грифон, дракон

СПИСЪК НА ЕЛ. ИЗТОЧНИЦИ ЗА ИЗОБРАЖЕНИЯТА В ПРИЛОЖЕНИЕТО

(всички изображения са видени последно на 09.10.2020 г.):

Изображение 1: *Le origini dell'Arte della carta a Fabriano di Giancarlo Castagnari*

<http://www.fabrianostorica.it/storiacarta/artecarta.htm>

Изображение 2: *Личен архив*

Изображение 3: *Le origini dell'Arte della carta a Fabriano di Giancarlo Castagnari*

<http://www.fabrianostorica.it/storiacarta/artecarta.htm>

Изображение 4 А: *Museo della Carta e della Filigrana*

https://www.tripadvisor.it/LocationPhotoDirectLink-g651994-d1899644-i213296140-Museo_della_Carta_e_della_Filigrana-Fabriano_Province_of_Ancona_Marche.html

Изображение 4 Б: *Regione Marche, Cultura, Museo della Carta e della Filigrana* <https://www.regione.marche.it/Regione-Utile/Cultura/Ricerca-Musei/Id/4/FABRIANO-Museo-della-Carta-e-della-Filigrana>

Изображение 4 В: *Istituzione Biblioteche di Bologna. Civiltà di carta. Le più belle carte e filigrane attraverso i secoli*

<http://www.bibliotechebologna.it/eventi/51430/date/2014-09-11/id/76559>

Изображение 4 Г: *Istituzione Biblioteche di Bologna. Civiltà di carta. Le più belle carte e filigrane attraverso i secoli*

<http://www.bibliotechebologna.it/eventi/51430/date/2014-09-11/id/76559>

Изображения 4 Д: *Le innovazioni fabrianesi* <http://www.fabrianostorica.it/storiacarta/fabriano.htm>

Изображения 4 Е: *Le origini dell'Arte della carta a Fabriano di Giancarlo Castagnari*

<http://www.fabrianostorica.it/storiacarta/artecarta.htm>

Изображение 4 Ж: *Museo della Carta e della Filigrana*

https://www.tripadvisor.it/LocationPhotoDirectLink-g651994-d1899644-i213296140-Museo_della_Carta_e_della_Filigrana-Fabriano_Province_of_Ancona_Marche.html

Изображение 4 З: *Museo della Carta e della Filigrana*

https://www.tripadvisor.it/LocationPhotoDirectLink-g651994-d1899644-i213296140-Museo_della_Carta_e_della_Filigrana-Fabriano_Province_of_Ancona_Marche.html